

11. Державний архів Вінницької області, – Ф.866. – Оп. 1. – Спр.79. – Арк.26–27.
12. Там само. Спр. 72. – Арк.21–22.
13. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone / E. Chwalewick. – Warsz., 1926. – Т. 1. – S.144.

Соломонова Т.Р. КНИГА КАК СПОСОБ СОХРАНЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ПОЛЯКАМИ ПОДОЛЬЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX СТ.

Статья посвящена способам использования книги для сохранения этнической идентичности поляками Подолья второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: книга, Подолье, поляки, этническая идентичность.

Solomonova T.R. THE BOOK AS A WAY TO PRESERVE ETHNIC IDENTITY OF POLES IN PODILLYA IN THE SECOND PART OF THE XIX-TH CENTURY – BEGINNING OF THE XX-TH CENTURY

This article is dedicated to ways of using books to preserve ethnic identity of Poles in Podillya in the second part of the XIX-th century – beginning of the XX-th century.

Key words: book, Podillya, Poles, ethnic identity.

УДК 94(470.6) «192»:338.43

С.В. Корновенко

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ЛІДЕРІВ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ НА СУТНІСТЬ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВИРІШЕННЯ

У даній статті висвітлюється еволюція поглядів лідерів білого руху Півдня Росії (А.Денікіна, П.Врангеля, Л.Корнілова та ін.) на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення.

Ключові слова: білий рух, громадянська війна, Південь Росії, аграрне питання.

Суспільно-політичні потрясіння в Європі на початку ХХ ст. кардинально позначилися на подальшій історії країн Центральної та Південно-Східної Європи. Вони стали переломним моментом, своєрідним «Рубіконом», в соціально-економічному та суспільно-політичному житті таких континентальних імперій, як Російська та Австро-Угорська, які припинили своє існування. Серед цілого ряду факторів, що зумовили революційні події в Європі на початку ХХ ст., одним із визначальних був аграрний. Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у Російській імперії, воно поєднало у собі як економічні, так і політичні компоненти, трансформувавшись в актуальну соціально-економічну та суспільно-політичну проблему. Зазначена вище особливість аграрного питання в Росії повністю себе виявила у роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. на постімперському російському просторі, насамперед на Півдні Росії. Військово-політичні сили, режими, змагаючись між собою за владу, пропонували різні варіанти вирішення аграрного питання. Не став винятком і Білий рух Півдня Росії.

Аналіз історіографії зазначеного питання переконує, що, попри значні досягнення вітчизняних та зарубіжних істориків в осмисленні подій революції та громадянської війни 1917–1920 рр., подальшого опрацювання потребують питання, пов'язані з аграрною політикою урядів А. Денікіна та П. Врангеля [1]. Так перспективним, на нашу думку, є вивчення поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення упродовж грудня 1917 – березня 1919 рр. Автор статті ставить за мету розкрити еволюцію поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення упродовж грудня 1917 – березня 1919 рр. Об'єкт вивчення – аграрне питання на Півдні Росії у роки революції та громадянської війни, предмет – погляди Л.Корнілова та А. Денікіна на аграрне питання і шляхи його вирішення.

Білий рух Півдня Росії, організований Л. Корніловим як антибільшовицький військово-політичний рух 1917 – 1920 рр., до складу якого входили опозиційно налаштовані до радянської влади військові, політичні та громадські діячі, наріжним каменем своєї програми дій

визначав боротьбу проти більшовиків, установлених ними порядків. Водночас аналіз програмних положень Білого руху Півдня Росії дозволяє стверджувати, що його лідери, учасники чільне місце серед засад програми «рго» відводили аграрному питанню.

Позиція Л. Корнілова була такою: держава власним коштом викупує у поміщиків та церкви їхні землі, безкоштовно наділяючи ними, разом із казенними, найменш землезабезпечених селян у повну власність; економічно потужні селяни, які бажали розширити власне землеволодіння, могли додатково придбати земельні угіддя за «справедливою ціною»; майоратні землі підлягали конфіскації без викупу повністю; за поміщиками, що особисто займалися сільським господарством, залишався достатній для цього максимум [2, 72].

У грудні 1917 – січні 1918 рр. відбулася своєрідна кодифікація аграрного питання у «Конституції генерала Л. Корнілова» (далі – «Конституція...»). В одинадцятому пункті цього документу зазначалося, що «складне аграрне питання має бути вирішене Установчими Зборами». До остаточної розробки Установчими Зборами аграрного питання і видання відповідних законів, – йшлося далі в «Конституції...», – будь-які дії громадян із захоплення землі та реманенту визнавалися неприпустимими [3, 182]. Отже засновник Білого руху Півдня Росії, як і лідери Центральної Ради, закликали селянство зачекати, не проводити самочинного вирішення аграрного питання.

Виникає цілком слушне, на наш погляд, запитання: чому Л. Корнілов не наважився у «Конституції...» відобразити власну позицію з аграрного питання як лідера та засновника Білого руху Півдня Росії, чому, якщо вірити спогадам М. Лембіча [3, 179] (офіцера штаба Л. Корнілова, укладача вищезазначеного основного закону), він пристав на пропозицію П. Мілюкова (одного з лідерів партії кадетів) залишити в такій редакції одинадцятий пункт. Імовірно, це можна пояснити тим, що, будучи військовим, Л. Корнілов не вважав себе великим знавцем аграрного питання, а тому, усвідомлюючи всю його важливість та значущість, вирішив за краще зважити на думку П. Мілюкова – досвідченішого політика – стосовно такої делікатної справи як аграрне питання. По-друге, перед ним стояли завдання дещо іншого характеру: організація антибільшовицьких збройних сил на основі солдат та офіцерів колишньої царської армії. Через це питання внутрішньої політики були проблемами віддаленої перспективи. На цей час територій, на які поширювалася б влада Білого руху Півдня Росії і велося державне будівництво, не було, відповідно, не існувало державного цивільного управління, була відсутня внутрішня політика тощо.

Зіставляючи ці дві позиції, стверджуємо, що погляди Л. Корнілова були набагато чіткішими та конкретнішими за представлений у «Конституції...» одинадцятий пункт; по-друге, зміст аграрної складової «Конституції...», попри всю абстрактність формулювання, свідчив принаймні про те, що аграрне питання як проблема, яка потребувала вирішення, усвідомлювалося представниками Білого руху Півдня Росії; по-третє, розуміння білими лідерами аграрного питання відповідало ситуації, в якій перебував Білий рух Півдня Росії у цей час: велися постійні бойові дії, практично не відбувалося цивільного державного будівництва та управління; сам Білий рух Півдня Росії перебував на стадії становлення та боротьби за самовивітання.

Успіхи добровольців на фронтах громадянської війни призвели до того, що станом на серпень 1918 р. Збройні Сили Півдня Росії значно зросли чисельно, контролювали Ставропілля та Чорноморську губернії тощо. Не стало Л. Корнілова – засновника, ідейного натхненника Білого руху Півдня Росії. Продовження боротьби проти більшовиків та інших супротивників вимагало людських ресурсів, певної ідеології боротьби тощо. Крім того, внутрішня логіка розвитку Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища зумовила появу «нових» проблем: тил, його облаштування, фінанси, управління підконтрольними територіями, вирішення нагальних соціально-економічних та суспільно-політичних питань, домінанта серед яких, з урахуванням соціальної стратиграфії населення, що опинилося у сфері впливу Білого руху Півдня Росії, належала аграрному. За таких обставин лідери та учасники Білого руху опинилися перед нелегкою дилемою: або використовувати вже накопичені варіанти рішень, застосовуючи їх до щоразу нових ситуацій, або формувати раніше невідомі альтернативи.

Як переконає подальший розвиток подій, представники Білого руху Півдня Росії обрали медіацію – напрацювання раніше невідомих альтернатив для вирішення поточних питань різнопланового характеру. Так, зокрема, реагуючи на виклики часу і проблеми, які постали, 30 серпня 1918 р. у Катеринодарі було створено Особливу нараду – уряд при Головнокомандувачу ЗСПР генералові А. Денікіні, яка проіснувала до 30 грудня 1919 р.

Головою був генерал А. Драгомиров. Основні напрями діяльності та сфери компетенції цього уряду визначало «Тимчасове положення про управління територіями, що перебували під контролем Добровольчої Армії» (далі – «Тимчасове положення...»), затверджене А. Денікіним 2 лютого 1919 р.

Окремі пункти «Тимчасового положення...» стосувалися аграрного питання. Насамперед зазначалося: «Власність недоторкана. Примусове відчуження в державних або суспільних інтересах відбувається на законних підставах за справедливу винагороду» [4, 242]. У такий спосіб А. Денікін проголошував суто ліберальні ідеї, що давно стали апріорі для європейських країн і які торували собі шлях у Російській імперії на початку ХХ ст. По-друге, не йшлося лише про поміщицьку власність на землю, як стали це згодом приписувати Головнокомандувачу історики та опоненти, а про власність як інститут, систему правових відносин, згідно з П. Скоропадським, «фундамент культури та цивілізації». По-третє, і у цьому ми погоджуємося з Ж. Цветковим, визнавалося державне втручання у поземельні відносини [5, 64]. По-четверте, ставився знак рівності між державними та суспільними інтересами. Отже, визнавалося, що інтереси селянства – це є й інтереси держави. По-п'яте, «справедлива ціна», на нашу думку, передбачала, що земля – об'єкт і суб'єкт ринкових відносин, її перерозподіл відбуватиметься на економічно обгрунтованих засадах.

Отже» констатуємо еволюцію аграрного складника у програмних положеннях Білого руху Півдня Росії від грудня 1917 р. (фактично від початку становлення Білого руху Півдня Росії), а також вищий рівень усвідомлення його представниками важливості аграрного питання порівняно з «Конституцією...». У такому контексті наукове значення втрачає твердження авторів «Истории крестьянства СССР. История советского крестьянства» за редакцією В. Шерстобітова стосовно того, що «денікінці не мали чіткого уявлення про шляхи вирішення аграрного питання на початковому етапі просування вглиб українських територій» [6, 165]. Водночас зазначаємо, що еволюція «зупинилася» на рівні вичленування аграрного питання як проблеми з-поміж інших буденних або поточних питань життєдіяльності влади та соціуму. У «Тимчасовому положенні...» не йшлося про конкретний механізм реалізації аграрного питання на певних засадах. Тому активно до обговорення цієї проблеми долучилися політичні сили, що входили до складу Білого руху Півдня Росії, а також громадські діячі.

Умовно серед політичних сил, що ідентифікували себе з Білим рухом Півдня Росії та зробили найпомітніший внесок в його історію, можна виокремити три найпотужніші політичні утворення: Національний Центр, Рада Державного Об'єднання Росії, Союз Відродження Росії. Національний Центр представляв інтереси кадетів, прогресистів, промисловців; Союз Відродження Росії – ліві кадети, соціалістичні партії державницької орієнтації, діячі кооперації; Рада Державного Об'єднання Росії – колишні представники прогресивного блоку, члени Державної Думи [7]. Кожне з цих об'єднань мало відповідні програмні засади, лідерів, у різний спосіб брало участь у роботі Особливої наради, визначаючи тактику та стратегію діяльності уряду, активність/пасивність під час напрацювання тих чи інших законопроектів, їхнє змістове наповнення.

Восени 1918 – 1919 рр. найвпливовішим на урядові кола Білого руху Півдня Росії серед зазначених вище осередків партійно-політичного життя був Національний Центр. За спостереженнями Н. Думової, цей вплив визначали К. Соколов, М. Астров, В. Челіщев, В. Степанов та інші члени Національного Центру, що безпосередньо працювали в уряді А. Денікіна [8, 275 – 281]. Політики цього напрямку не лише дотримувалися, а й реалізовували на практиці принцип «невтручання», покладаючись на Установчі Збори як своєрідну панацею. На нарадах Національного Центру було відхилено пропозиції М. Волкова, О. Червен-Водалі, які наполягали на тому, щоб якомога швидше розпочати конкретні кроки з розроблення аграрної програми. Навпаки, зокрема М. Астровим та П. Новгородцевим, обстоювалася теза «поспішності» таких заходів.

Інтереси правих політичних сил (октябристи, монархісти) уособлювала Рада Державного Об'єднання Росії, зорганізована в Києві. Однак упродовж 1918 – початку 1919 рр. ця організація не змогла настільки наблизитися до урядових кіл, як кадети, а тому практично не впливала і не брала участі у роботі Особливої наради. Це ж стосується і Союзу Відродження Росії. Отже» можна констатувати, що упродовж 1918 – початку 1919 рр. діяльність Особливої наради перебувала під впливом ідей партії кадетів. Враховуючи їхню позицію щодо «передчасності» розроблення аграрної програми, фактично до 23 березня 1919 р. (дата оприлюднення «Декларації з земельного питання» А. Денікіна) уряд не просунувся ні на крок

на шляху деталізації аграрного курсу у внутрішній політиці. Проурядові кола ігнорували цілком очевидні факти, про які, приміром, В. Шульгін писав ще у грудні 1918 р. «На мій погляд, – зазначав публіцист, – попри всю доблесть офіцерського складу Добровольчої Армії, одними офіцерами Росії не відновити. Сил не вистачить... Перемога можлива лише за підтримки селянства» [9, 35].

Така ситуація була «першою ластівкою», що констатувала розбіжності між позиціями військових та політиків. Перші були реалістичніші у розумінні конкретних обставин, проблем, що підлягали вирішенню, проте вони не мали достатнього досвіду цивільного управління. Другі, маючи політичний досвід, не відчували «пульсу подій», були більше теоретиками, аніж практиками. Згодом це призведе до розриву між тилом та армією, до того, що успіхи добровольців на фронтах перекресляться фактично бездіяльністю цивільної адміністрації на місцях.

За таких умов на окрему увагу заслуговує позиція А. Денікіна, який саме тоді став фактично одноосібним лідером Білого руху Півдня Росії, на якому лежала відповідальність не лише за воєнні операції, а й цивільні справи. Він прекрасно розумів, що вихід ЗСПР на широкий оперативний простір, продовження боротьби проти більшовиків, становлення елементів державної влади та управління для перемоги вимагає зусиль не лише військових, а й підтримки з боку населення. Останнє виявить бажання допомагати, коли переконається у привабливості нової влади, у тому, що вона соціально орієнтована: не лише обіцяє, а й виконує. Усвідомлюючи, що Особлива нарада зволікає з виробленням аграрної програми, А. Денікін особисто і наскільки це було можливо рішуче втручається у її діяльність. У цьому зв'язку вважаємо за доцільне з'ясувати сутність не лише політичних поглядів Головнокомандувача в цілому, але й стосовно до аграрного питання зокрема.

Як зауважує Г. Іпполитов, ідейно-політичні погляди А. Денікіна остаточно сформувалися під час навчання в Академії Генерального штабу. Їхньою квінтесенцією став російський лібералізм без будь-якого партійного догматизму [10, 200]. У розумінні Головнокомандувача ЗСПР російський лібералізм – це конституційна монархія, радикальні реформи, мирні шляхи оновлення країни [11, 72]. Революцію він не сприйняв, для нього вона «хаос», «озвірілий натовп» [11, 64], хоча визнавав, що революція – явище історичне. Попри це революційні події лише зміцнили у ньому внутрішні переконання стосовно того, що еволюція – оптимальніша за революцію, хоч і триваліша: «... Я йду шляхом еволюції, пам'ятаючи, що нові утопічні досліди викликали б у країні нові потрясіння та неминуче прищезтя чорної реакції. Ця еволюція веде до об'єднання та порятунку країни, ліквідації старої побутової неправди, створення таких умов, за яких були б забезпечені життя, свобода і труд усіх громадян» [12]. Тому немає жодних підстав погодитися з твердженням О. Калашникової про те, що «Денікін пішов на повне відновлення поміщицького землеволодіння з примусовим відчуженням землі, отриманої селянами у результаті Жовтневої революції, та запровадження відробіткової повинності на користь поміщиків» [13, 52].

Водночас було б несправедливим вважати, що погляди Головнокомандувача як політика не зазнали трансформацій під впливом революції та громадянської війни [10]. Наприклад, у Ставрополі А. Денікін сформулював політичну програму Білого руху Півдня Росії з урахуванням ситуації станом на осінь 1918 р.: «Будьте ви праві чи ліві, але любіть нашу Батьківщину, що потерпає, допоможіть нам урятувати її... Чини Добровольчої Армії, на яких долею покладено тягар управління, не будуть ламати основного законодавства. Їхня роль – створити такі умови, за яких можна було б жити і очікувати, поки Всеросійські законодавчі установи – розум і совість народу російського – спрямують його життя до світла та правди по новому руслу» [14].

Аналізуючи причини, які змусили селянство відвернутися від більшовиків, лідер Білого руху Півдня Росії небезпідставно вважав, що у цьому насамперед була провина радянської влади. Зміцнившись на літо 1918 р. за рахунок села, більшовики усвідомили небезпеку, яка містилась у двох явищах селянського життя: 1) у надзвичайному зростанні інституту власника, що загрожувало відходом селянства від ідеалів комунізму; 2) у припиненні товарообміну між містом та селом, що неминуче призводило до голоду пролетаріату і червоної гвардії – єдиного, хоча і не цілком надійного підґрунтя її існування [15, 107]. Тому з першою небезпекою, яку, на думку радянських діячів, уособлювало середнє селянство – «куркульство», більшовики боролися через насадження силою комітетів бідняків. Діяльність останніх, як відомо, носила так званий зрівняльний характер: грабувались економічно міцні господарства, а їхнє майно,

худобу, продовольчі запаси розподіляли «порівну між селянською біднотою» [16; 17]. Друга небезпека ліквідувалася ще радикальнішими заходами – за допомогою озброєних продзагонів, які йшли у село за «надлишками» [16; 18].

Продовольчу політику більшовиків у Новоросійській, Харківській та Малоросійській губерніях А. Денікін називає хижачкою. «Рада комісарів, – пише він, – у зв'язку з повною невдачею всіх ужитих нею заходів і через катастрофу, що насувалась, оголосила продовольчу диктатуру незадовго до приходу в район Добровольців» [19, 103]. Селянство відреагувало швидко і безкомпромісно: «Розправи із більшовицькою владою мали надзвичайно жорстокий характер» [19, 105].

Враховуючи такий радянський досвід комуністичного штурму села Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1918–1919 рр., у своїх мемуарах Головнокомандувач ЗСПР згадував, що в його розумінні майбутні інновації на селі, пов'язані із землевпорядкуванням, мали бути виваженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства, забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відносин землекористування і землеволодіння, що склалися під час революції; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом. Значну частину територій, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії навесні 1919 р., становили землеробські райони. Згідно з даними політвідділу 10 армії Південного фронту, валовий збір хлібів у регіоні становив 1285 млн. пуд., з яких 647 млн. – товарний хліб [20, 11–12]; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу ЗПСР, створивши належні умови для їхнього просування вглиб Росії [21, 84].

Особиста позиція Головнокомандувача стосовно «начал», на яких мала б ґрунтуватися аграрна політика уряду, була викладена в «Декларації генерала Денікіна з земельного питання» (далі – «Декларація...»). Її текст готували М. Астров, М. Федоров, пропозиції вносив О. Кривошеїн. Однак аналіз неопублікованого проекту «Декларації...» дає підстави констатувати, що А. Денікін ретельно над ним «попрацював», внісши істотні корективи з урахуванням власного бачення проблеми, думок політиків, реальної ситуації у сфері землеволодіння/землекористування. Зміст документа було остаточно узгоджено генералом 23 березня 1919 р., до Особливої наради вона надійшла 24 березня 1919 р. Поява документа була своєчасною, враховуючи, що навесні 1919 р. територія, контрольована Добровольчою Армією, значно розширилася за рахунок Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, більшість населення яких становило селянство. У ньому було викладено стратегічну мету внутрішньої політики уряду – «державна користь Росії категорично вимагає відродження та піднесення сільського господарства» [22, 1]. Він не заперечував верховенства остаточного вирішення аграрного питання за законодавчими установами – виборними органами, однак вважав за доцільне повністю на них не покладатися, враховуючи, що «життя не чекає», а країну потрібно вберегти від голоду, застосовуючи невідкладні заходи негайно [22, 1].

Для цього «Декларацією...» передбачалося вирішити такі завдання: 1) забезпечити інтереси трудового населення; 2) створити та зміцнити дрібні та середні селянські господарства за рахунок державного і поміщицького землеволодіння; 3) зберегти за власниками їхні права на землю. Для кожного регіону мав бути встановлений окремий розмір наділу, який залишався за колишніми власниками, визначався порядок переходу надлишків до рук малоземельних. Переходи могли відбуватися шляхом укладання добровільних угод або через примусове відчуження, але обов'язково за плату. Земля за новими власниками закріплювалася у приватну власність; 4) відчуженню не підлягали землі козачі, надільні, ліси, угіддя високопродуктивних сільгосппідприємств і т. ін.; 5) всебічна підтримка як сільськогосподарської галузі, так і сільгоспвиробників шляхом кредитування, меліорації, постачання насінням, придбання живого і мертвого інвентарю тощо [22, 1 – 1зв.].

Насамкінець у «Декларації...» зазначалося, що негайно необхідно вжити заходів для полегшеного переходу землі до малоземельних селян і піднесення виробничої ефективності сільськогосподарської праці. Влада також зобов'язувалася підпорядковувати класові інтереси державним, не допускаючи помсти та класової ворожнечі на селі [22, 1зв.].

У неопублікованому варіанті «Декларації...» містився ще шостий пункт, внесений як пропозиція О. Кривошеїна. У ньому стосовно аграрного питання зазначалося таке: «Невідкладне розроблення заходів, мета яких – забезпечити життєві інтереси широких народних мас і швидке зростання виробничих сил країни. Для цього: а) у сфері аграрних завдань – вирішення земельної справи на засадах децентралізації та з урахуванням регіональної економічної специфіки; всіляка підтримка утворенню та швидкому розвитку дрібної приватної

.....
власності; скасування обмежень у праві розпоряджатися селянськими надільними землями; заохочення укладання добровільних угод про перехід землі селянам; створення мирових комісій та примусове, за справедливий викуп, відчуження землі в усіх випадках, коли цього вимагає державний інтерес» [22, 3].

Як видно з опублікованого тексту «Декларації...», А. Денікін урахував побажання О. Кривошеїна, щоправда, не виокремивши їх окремим положенням.

Контент-аналіз «Декларації...» дозволяє аргументовано говорити про те, що цей документ став якісно новим етапом в еволюції осмислення урядовими та проурядовими колами Білого руху Півдня Росії, особисто А. Денікіним, не лише сутності аграрної проблеми, а й засад, на яких можна було б її вирішити. Обставини розробки та прийняття «Декларації...» переконують, що білі лідери прагнули насамперед розширити соціальну базу Білого руху Півдня Росії, перетворивши його на серйозну антибільшовицьку силу, позбутися станової замкненості під час вирішення стратегічних завдань державного будівництва. Це є свідченням непростой внутрішньої еволюції Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища. Майбутнє оновленої російської державності нерозривно пов'язувалося із селянством, яке трактувалося не просто як податний стан, а як гарант існування майбутньої моделі держави, повноправний суб'єкт соціально-економічних, суспільно-політичних та інших відносин.

Селяноцентризм, проголошений у документі, свідчив і про нелегку трансформацію ідейно-політичних поглядів учасників антибільшовицького руху, про їхню відмову від монополії поміщицької власності на землю. У розумінні А. Денікіна, згідно з текстом «Декларації...», аграрна політика – сукупність урядових заходів у сфері землекористування/землеволодіння, агрономії, агротехнологій, кредитування, забезпечення селянських господарств насінневими фондами та реманентом, мануфактурою. У такий спосіб демонструвався комплексний, системний підхід до вирішення аграрного питання. Фактично проголошувався і державний протекціонізм аграрному сектору економіки.

На наш погляд, позиція А. Денікіна, відображена у «Декларації...», була цілком виправданою, відображала реальні тенденції, що відбулися в соціальній стратиграфії селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у роки революції та громадянської війни під впливом аграрних політик Центральної Ради, Гетьманату, радянської влади. Безпосереднє втручання Головнокомандувача у роботу Особливої наради – свідчення не стільки його диктаторських амбіцій, скільки далекоглядності як політика.

Ставка на середньозаможне і заможне селянство, підтримка малоземельного вмотивовувалася тим, що за роки революції та громадянської війни серед селянства посилилася майнова диференціація. Більшість селянських господарств, зокрема Півдня України, становили заможні. Згідно з радянськими офіційними даними, 36% від загальної чисельності селянських господарств південних регіонів краю становили середняцькі, а 22% – заможні. Останнім належало 50,8% усіх земель. Як і у Першій російській революції, селянство прагнуло до збагачення, відстоюючи принцип приватної власності. Тому аграрна політика, спрямована на соціалізацію/націоналізацію землі, викликала активний спротив з його боку, ставила крапку в існуванні політичної сили, що її реалізовувала. Що ж до загальної чисельності заможного і середньозаможного селянства, то вона становила 49% [23, 503].

Ураховуючи вищенаписане, складно погодитися з тезою Г. Іпполітова про те, що зміст «Декларації...» не враховував реальностей громадянської війни, був написаний для «епохи, якої не існувало, яка пішла назавжди» [10, 368]. На наш погляд, не варто недооцінювати цей документ з аграрного питання, а тим більше говорити про його несвоєчасність тощо. Аналіз настроїв селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній напередодні наступу Добровольчої Армії дозволяє говорити, що вони очікували «сильну владу, здатну навести лад, дати спокій, вирішити аграрне питання». Тому втручання держави в селянські справи було на часі, й у цьому можна лише по-доброму позаздрити А. Денікіну як людині, що чітко та ясно могла вловити «дух часу». З іншого боку, не потрібно гіперболізувати значення для селян радянського «Декрету про землю», як це робить Г. Іпполітов, адже він стосувався не всього селянства, а найменш потужного в економічному сенсі. У ньому абсолютно не йшлося про реформу на селі, а за отриману, до того ж у користування, а не у власність, землю селяни сплачували продрозверстку та виконували інші повинності, наприклад, гужеву. Інша справа, що А. Денікін обрав бюрократичний шлях підготовки реформи, втративши цим самим ініціативу в її проведенні.

Привертає увагу ще один нюанс: у «Декларації...» не йдеться про Всеросійські Установчі Збори, а про «законодавчі установи, через які російський народ виявить свою волю» [22, 1]. Цей сюжет, поданий у преамбулі документу, є, на нашу думку, надзвичайно інформаційно насиченим. Насамперед він свідчить про те, що Всеросійські Установчі Збори перестали бути, і ми солідарні у цьому з В. Федюком, «своєрідним символом віри», «джерелом законної влади» [24, 284]. Натомість принципи виборності загальнодержавного законодавчого органу, народовладдя, законності не ігнорувалися. Пояснення цьому вбачаємо у тому, що у складі Установчих Зборів, скликаних 5 січня 1918 р., були представлені більшовики та есери, проти яких велася боротьба білими силами. З іншого боку, в такий спосіб опосередковано визнавалася законність аграрної політики уряду А. Денікіна, легітимність нехай і тимчасових законодавчих актів в аграрній сфері.

Попри позитивні моменти «Декларації...», окремі з її положень були суперечливими або не до кінця «виписаними». Так, погоджуючись із В. Цветковим, констатуємо, що чітко не прописувалося розмежування між принципами примусового відчуження та добровільним продажем землі [5, 68]. Наприклад, у документі не визначалося, коли спливає термін укладання «добровільної угоди» про продаж землі, не роз'яснювалися критерії визначення «справедливої ціни», за якою селяни мали викупувати землю тощо. З іншого боку, відсутність чіткості та всеохоплюваності зумовлюється характером документу – «Декларація...».

Отже аграрне питання для керівництва Білого руху Півдня Росії, як свідчать наведені вище матеріали, стало альфою й омегою їхньої внутрішньоекономічної політики. Вони небезпідставно вважали, повторюючи міркування П. Столипіна, що міцне селянство – опора держави: «Наша мета чітка і зрозуміла – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність» [5]. Суспільно-політичний резонанс від «Декларації...» підтверджує те, що аграрне питання було надзвичайно актуальним, поява цього документа – своєчасною, лідери Білого руху Півдня Росії, насамперед А. Денікін, були налаштовані на радикальне вирішення аграрної проблеми ліберальними шляхами. Зміст документа засвідчує його реалістичність, адекватність поглядам більшості селянства. Відображення у його змісті інтересів і великих землевласників, і дрібних та середніх дозволяє трактувати «Декларацію...» як акт соціального компромісу. Положення документа узгоджувалися з тогочасним європейським досвідом вирішення аграрного питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): Історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.
2. Половцов Л. Рыцари Тернового Венца / Л. Половцов. – Прага : б. и., б. г. – 219 с.
3. Лембич М. Политическая программа генерала Л.Г.Корнилова январских дней 1918 г. / М. Лембич // Белый архив. – Париж, 1928. – Кн.2-3. – С. 174 – 186.
4. Организация власти на юге России в период Гражданской войны (1918 – 1920 гг.). – Архив русской революции. – Берлин, 1922. – т. 4. – С. 241 – 251.
5. Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.): дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – 336 с.
6. История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. Т. 1 Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927 / под ред. В. Шерстобитова. – М. : Наука, 1986. – 455 с.
7. Рич И. Беседа с А.А. Титовым / И. Рич // Южный край. – 5. 07. – 1919.
8. Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром / Н. Думова. – М. : Наука, 1982. – 416 с.
9. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР.446. – Оп. 2. – Спр. 3. – 94 арк.
10. Ипполитов Г. Военная и политическая деятельность А.И. Деникина (1890 – 1947 гг.): Дис.... док. ист. наук / Г. Ипполитов. – М., 2000. – 505 с.
11. Деникин А. Путь русского офицера / А. Деникин. – Нью-Йорк, 1953. – 303 с.
12. Объединение. – 11. 09. 1919.
13. Калашникова Е. Правовые основы деятельности Правительства Юга России в Крыму в 1920 г. / Е. Калашникова // Революция и гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь, 1995. – с. 51 – 54.
14. Ставропольские ведомости. – 28. 08. 1918.
15. Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1992 – №1. – с. 101 – 118.
16. Кульчицкий С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр. // Історичні зошити. – 1992. – №8. – 40 с.

17. Мельничук О. Політика більшовиків в українському селі у 1919 – 1920 рр. / О. Мельничук, Н. Кузьмінець // Український селянин. – 2002. – вип. 6. – с. 89 – 91.
18. Малик Я. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Я. Малик. – Л., 1997. – 495 с.
19. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – с. 88 – 111.
20. Четыркин А. Развал тыла и разложение армий Деникина / А. Четыркин // Исторические записки. – М., 1941. – № 12. – С. 3 – 38.
21. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – с. 80 – 105.
22. ДАРФ. – ФР.5827. – Оп.1. – Спр. 107. – 3 арк.
23. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954. – 378 с.
24. Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – 572 с.
25. Обращение власти к населению // Таврический день. – № 2. – 1919.

Корновенко С.В. ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ ЛИДЕРОВ БЕЛОГО ДВИЖЕНИЯ ЮГА РОССИИ НА СУЩНОСТЬ АГРАРНОГО ВОПРОСА И ПУТИ ЕГО РЕШЕНИЯ.

В статье освещается эволюция взглядов лидеров белого движения Юга России (А.Деникина, П.Врангеля, Л.Корнилова и др.) на сущность аграрного вопроса и пути его решения.

Ключевые слова: белое движение, гражданская война, Юг России, аграрный вопрос.

Kornovenko S.V. THE EVOLUTION OF VIEWS OF WHITE MOVEMENT LEADERS IN SOUTHERN RUSSIA ON THE ESSENCE OF THE AGRARIAN QUESTION AND WAYS OF ITS DECISION.

The article highlights the evolution of views of the White Movement leaders of Southern Russia (A. Denikin, Wrangel, L. Kornilov, etc.) on the nature of the agrarian problem and ways to resolve it.

Keywords: White movement, civil war, southern Russia, the agrarian question.

УДК 94 (477.83.86)

Л.І. Шологон

НАУКОВІ ПРАЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ЗАЗНАЧЕНОГО ЧАСОВОГО ПРОМІЖКУ

В статті аналізуються наукові праці з історії М.Грушевського, І. Франка та інших авторів. Вони дозволяють отримати інформацію про розвиток української історичної науки Галичини в кінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: наукові праці, вчені, історична наука, Галичина.

Наукова, науково-популярна та навчальна література з різних галузей знань, виконуючи у суспільстві свої специфічні функції, виступає водночас і як важливе історичне та історіографічне джерело. Її цінність з джерелознавчої точки зору полягає в тому, що всі наукові праці, незалежно від їх змісту і часу створення, виступають у ролі матеріального свідчення про розвиток наукових знань [1, с. 432].

Наукові праці вчених є важливими джерелами для дослідження історії того чи іншого часового проміжку, оскільки дозволяють з'ясувати дуже важливу складову культурного розвитку тієї чи іншої держави або нації – рівень наукових праць в різних галузях знань та проблеми, на які звертають увагу дослідники. Особливо цінними є наукові дослідження кінця ХІХ – початку ХХ ст. для вивчення національно-культурного руху українців Галичини, оскільки їхнє створення безпосередньо пов'язане з організацією та діяльністю НТШ, відкриттям окремих українських кафедр у Львівському університеті та появою цілої плеяди талановитих дослідників. Науковий доробок українських вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст. становить неабияке значення для сучасної історичної науки, оскільки без його ґрунтовного аналізу складно вивчати події культурного життя в краї.